

PRIEBALSIŲ KIETINIMAS LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE

1. Priebalsių š, ž kietinimas prieš e, é, ę, en

Ž. URBANA VIČIŪTĖ

Apie šių priebalsių kietinimą pradėta rašyti tik pastaraisiais metais. Be skyriaus apie priebalsių kietinimą Z. Zinkevičiaus „Lietuvių dialektologijoje“ ir T. Buch straipsnio¹, jie niekur plačiau nebuvo nagrinėti.

Priebalsiai š, ž kietai tariami prieš e, é, ę, en žymiai mažesniame plote, negu l, r, s, z. Prieš e jie kietinami pietų aukštaičių tarmės pietinėje dalyje ir artimesnėse vakarų aukštaičių šnektose į pietus nuo ribos Liubavas – Sangrūda – Rudamina – Šventežeris – Seirijai – tarp Savilionių ir Kibyšių – Merkinė – Zervynos – Rudnia – Rodūnia. Eišiškių, Šalčininkų, Dieveniškių, Lazūnų, Zietelos apylinkės į kietinimo plotą galima įskirti tik sąlygiškai, nes ten šių priebalsių kietinimas labai nenuoseklus, pvz.: *žāmė, āžaras, žāmas, šašėi, beržālis* ir *žāmė, šārc, beržālis, ašerī's, šešell* (Eišiškės); *žāmė* ir *žāmė, šārc, beržālis, šėivā* (Vėžionys); *žānijas* ir *šeštā* (Šalčininkai); *paršālis, aršālis* „veršelis“, *šėivā* ir *žāmė, žėmaū, šāštas, veršālis* (Dieveniškės); *žāmė* || *žāmė, šapeteiš, šašėi, šāšatas, šarō's, važālis, naimažāsnis* ir *zēmė, žemī'n, šeštā, šeši, šāšetas, šėimī'na* (Zietela) ir pan.

Priebalsiai š, ž sporadiškai kietinami ir kitose šnektose, neretai net gana toli į šiaurę nuo nurodytos ribos. Daugiausia tokio kietinimo atvejų galima išgirsti tose tarmėse, kur gyventojai dažnai vartoja lenkų ar baltarusių kalbą. Toks kietinimas žymiai dažniau pasitaiko prieš balsį e, pvz.: *žāni'su, āžaras* (Breslauja), *āžaras, žāme, Šašū.pe., šaimī'na, šāra, gegužāla*. ~ gegužėlė, *šašūs* (Apsas), *šašūos* (Arnionys, Lakaja), *žāme, šāfa, pušall.nis* „pušinis“ (Šumskas), *šāšazdėšimc* (Šutai), *žāmi., diržālis, paršālis* (Nemenčinė), *žāmę* (Baltamiškis), *žānklas* (Slučajus), *žāmė, žāntas, šāštas, šārc* (Ismonys), *āzarēlis* (Perloja), *šašōlika* (Šašuolėliai), *žāme, Žālva* (Inturkė) ir pan. Tokio kietinimo atvejų dar pastebėta apie Marijampolį, Lygainius, Valkininkus, Daugirdiškes, Giedraičius ir kt. Priebalsiai š, ž prieš é už kietinimo ribos kietinami retai: *žē, „žūrėk“* (Baltamiškis), *mergužēlė* (Ismonys), *pavežėjau* (Daugirdiškės) ir kt.

Priebalsiai š, ž buvo kietinami ir Ciskodo lietuvių šnektose: *pāžamiu, dėšara, šā* (žr. K. Būga RR III 571). Kartais kietinami jie ir Čiornos Padinos lietuvių².

¹ T. Buch, Mundartliche Entpalatalisierungserscheinungen im Litauischen, „Acta Baltico-Slavica“, III, Białystok, 1966.

² Žr. A. Vidugiris, Čiornos Padinos lietuvių tarmės susidarymas ir atskiros jos ypatybės, MAD, 1965, 1(8), p. 224–225.

Ir dėl šio reiškinio geografijos, ir dėl pobūdžio priebalsių *š, ž* kietinimas pagrįstai siejamas su atitinkamų priebalsių kietinimu lenkų kalboje³. Nėra pagrindo šį kietumą laikyti pralietuvišku, nes priebalsiai *š, ž* išlaikė buvusio minkštumo pėdsakus: nors junginiai *šė, žė* pietinėse šnektose dėsningai virsta į *še, žė*, bet priebalsis *l* prieš šiuos junginius išlaiko minkštumą, pvz.: *mélžė* (Kapčiamiestis, Latežeris), *málžėm* (Zietela), *melžėjà* (Latežeris, Liškiava, Šventežeris, Veisiejai, Švendubrė), *Gilšė* (ežero pavadinimas) (Liškiava). Priebalsių *š, ž* kietumas skiriasi nuo priebalsių *l, s, z, r* kietumo dar ir labai dideliu universalumu: labai daugeliu atvejų *l, r, s, z* (*r* tiktai rytų aukštaičių tarmėse, pietų aukštaičių tarmėse jis eina ne su *l, s, z, o* su *š, ž*) būna minkšti, o *š, ž* kietėja beveik be jokių išimčių (skiriasi tik *š*-karnienių daiktavardžių voc. sing. forma, žr. žemiau).

Dabartiniai lietuvių kalbos priebalsiai *k, g, š, ž* prieš priešakinės eilės balsius turėjo suminkštėti anksčiau už kitus priebalsius⁴, tad *š, ž* sukietėjimas aiškiai yra vėlyvesnis.

Kadangi plotas, kuriame kietinami *š, ž*, nedidelis, vokalizmas po jų pakitęs gana vienodai:

1. Kirčiuoti žodžio vidurio *še, žė* su pailgėjusiu *e > ša, ža*: *žāmas, šāštas, šāšatas, šāšuras, daržālis, paršālis, lašālis*. Nepailgėjęs kirčiuotas *e* po *š, ž* irgi virsta į *a*: *daržālis* (Merkinė), *beržālis* (Rudnia), *mažāsnis, gražāsnis, aršāsnis* (visame plote); retkarčiais pasakoma *mažāsnis* (Lazūnai), *grazāsnis* (Pelesa). Apie Zietelą, kartais ir Eišiškes, Šalčininkus naujieji *ša, ža* nesutampa su senaisiais, *a* yra ne toks užpakalinis: Ch. Stangas rašo *žāmės* (Zietela).

2. Kirčiuoti tvirtapradžiai dvigarsiai *el, em, en, er, ei* po *š, ž > al, an, ar, ai*: *žārk, šārk, žāntas* (Dieveniškėse *žintas*), *sužāldavo* (iv. t.), *šāivos* (Punskas, Rudamina). Tų pačių tvirtagalių dvigarsių pirmasis sandas *e* po *š, ž* irgi paprastai *> a*, nors retkarčiais ir *> o*: *šārkšnas, žānğa, šāivos* „blauzdos arba dilbiai“ (įvairios šnektos), bet *šāivos* (Dubičiai).

3. Nekirčiuoti *še, žė* visame plote *> ša, ža*: *šāštā, žamaī, žanōtas, šapecī's | šapecē's, gražasnī, ažarañ, ašarūkas, žamaicīs | zamaicys*. Nekirčiuotuose dvigarsiuose po *š, ž* *e* irgi paprastai *> a*: *šāivā, žanğū, šaimī'na*, bet neretai tas naujasis *ai* redukuojamas iki *ai*: *šāivā* (Dieveniškės, Kibyšiai, Dubičiai, Lazūnai), *šāimī'na* (Dubičiai), *šārsclis* (Pelesa).

³ Žr. J. Kazlauskas, rec.: „Acta Baltico-Slavica“, III, Baltica in honorem Johannis Otrębski, Białystok, 1966, p. 196 (rec.), „Baltistica“, III (2), 1967, p. 237–238; T. Buch, Mundartliche Entpalatalisierungerscheinungen im Litauischen, „Acta Baltico-Slavica“, III, 1960, p. 35–36.

⁴ Žr. Ž. Urbanavičiūtė, Kietieji ir minkštieji priebalsiai lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse, „Baltistica“, VI(1), p. 64.

Piečiausiose šnektose, kur vietoj *š*, *ž* tariami *s*, *z*, tie *s*, *z* irgi tariami kietai: *zā-mē*, *asarūkas*, *pasārctie*, *mazāsnis*, *asari's*, *pusalātē*, *kisāņum*, *sasūosa* „šešiese“ (Ašasninkai), *zāmē* || *zēmē* (Zietela), *sašais* (Azierkai).

Žodžio gale *š*, *ž* kietinami kiek siauriau, negu pradžioje, nes apie Merkinę, Kibyšius, Puvočius, Zervynas jie dažniau tariami minkštai. Vokalizmas pakitęs kaip po *r*, daugeliu atvejų ir *l*, *s*.

1. *ē*-kamienių daiktavardžių voc. sing. formoje *e > a*: *rūpuža* (Dubičiai, Kibyšiai, Rudamina, Seirijai, Liškiava, Kapčiamiestis, Leipalingis, Lazdijai...), *rūpuža* (Šlavantai), *rōža* (Punkskas, Veisiejai), bet *rūpuž* (Druskininkai).

ō-kamienių daiktavardžių voc. sing. formoje priebalsiai *š*, *ž* nekietėja: *lāuže*, *pařše* (iv. t.), *dziřže* (Punkskas), nors dažniau pietų aukštaičių tarmėje sakoma *lāužai*, *pařšai*.

2. *ē*-kamienių vardažodžių acc. pl. galūnėje *e > a*: *rūpužas* | *rūpužas*, *ližās*, *grušās*, *merkšās*, *rozās* (iv. t.), bet *rūpužes* (Druskininkai). Pakraščiais apie Puvočius, Zervynas ir kt. priebalsiai *š*, *ž* žodžio gale nekietinami: *rūpužes*, *ližės*, *ragazės*.

3. *ē*-kamienių daiktavardžių dat. sing. galūnė *ei > ai*: *rūpužai*, *ližai*, *meřkšai*, *kōšai* | *kuōšai*. Tokia pat ir *ē*-kamienių veiksmažodžių būtojo kartinio laiko vienauskotos II asmens galūnė: *nešai*, *grāužai*, *vežai*. Bet kai kuriose šnektose *ai* redukuotas iki *ei* (matyt, dėl antrojo sando *i* poveikio pirmasis balsis yra priešakesnis ir uždaresnis): *nešei* (Pelesa), *kuōšei* (Dubičiai), *kōšei* (Druskininkai). Šiauriniais pakraščiais *š*, *ž* nekietėja: *kōšei*, *ragāžei*, *rūpužei* (Merkinė, Rudnia, Zervynos, Puvočiai).

Prieš *-i < -ė* (*ē*-kamienių daiktavardžių instr. sing. ir *ō*-kamienių daiktavardžių loc. sing. formoje) *š*, *ž* kietėja tik ten, kur priebalsiai *š*, *ž*, *č*, *dž*, *r* iš viso nebūna minkšti: *beržbi*, *daržbi* (dažniau *daržaiñ*, *beržaiñ*), *su košbi* | *kōšbi*, *rūpužbi*. Kur prieš senąjį *i* šie priebalsiai nekietinami, nekietinami jie ir prieš *-i < -ė*: *darži*, *koši* | *kōši*, *rūpuži* (Marcinkonys, Darželiai, Šlavantai, Sangrūda, Rudamina, Merkinė, Puvočiai, Zervynos). Taigi čia turime kietėjimą ne prieš *e*, o prieš *i < e*, sutapusį su senuoju *i*. Apie Zietelą tariama *daržā* || *daržē* || *daržē*.

Prieš balsį *ė* priebalsiai *š*, *ž* irgi kietinami kiek siauriau, negu prieš *e*. Riba kiek atsitraukia į pietus: Kibyšiuose, Merkinėje, Puvočiuose, Marcinkonyse, Slučajuje, Liubave, Sangrūdoje, Salaperaugyje, Rudaminoje sakoma *žāmas*, *šāštas*, bet *žēlē*, *šērē*. Apie Eišiškes, Šalčininkus, Dieveniškės *š*, *ž* prieš *ė* taip pat paprastai būna minkšti: visų LTSR Mokslų akademijos LKLI ekspedicijų metu šiame krašte užrašytas, rodos, tik vienas pavyzdys su kietu *ž* prieš *ė*: *riñpužē* „rupūžė“ (D. Sėlos).

Šnektose, kur *š*, *ž* prieš *ė* kietinami, tas *ė* visose pozicijose *> ē*: *šērē*, *žēlē*, *šērimas* | *šērimas*, *mergužēlē*, *kōšē*, *kōšēs*, *kōšēn*, *rūpužēs* | *rūpužēs* (Latežeryje *rūpužēs*), *šlāužē*, *prašē*, *sumāžēs*. Dubičių šnektoje kirčiuotoje pozicijoje *ė* diftongi-zuojamas: *žīwelē*, *šīwerē*, *bernužyžlis*, *mergužyžlē*.

Zietelos, Lazūnų šnektoje tariama dviejopai: *apušė, mergužėlė, prāšė, uždaužė* ir *grazēt, žėbà* „varlė“, *lāušėn* „kairėn“, *nāšė, nūvežė* (Zietela), *apušė, žėbà, lāušė, iškimšė, aždaužė* ir *daūžė, atvežė, beržėkas* (Lazūnai).

Ašašninkų, Musteikos km. kietinami *sė, zė*, tariami vietoj *šė, žė*: *zėdnas* „kiekvienas“, *atsikvosėjau, ismusė, jandruzėlė* „nendruzėlė“ (Ašašninkai), *sērė, prāšė* (Musteika).

Prieš *-i < -ė* priebalsiai *š, ž* kietinami tame pat plote, kaip ir prieš *-i < -ė*, t. p. prieš *i* tipo garsus. Čia tariama: *kōšv, ližv, maišv, grāužv, maišvys, grāužvys* (Švendubrėje *maišv, grāužv* reiškia abu skaičius ir abi gimines).

Iš vakarų aukštaičių priebalsiai *š, ž* prieš *-ę* kartais kietinami tik Zietelos šnektoje: *grūša* „kriaušė“, bet ir *kōšv, inkišv* (reiškia abu skaičius ir abi gimines).

Skoliniuose ir naujuose žodžiuose *š, ž* kietinami taip pat dėsningai, kaip ir senuose lietuviškuose žodžiuose: *žėlus* „gailėstis“ (Rodūnia), *žabravōjo* „elgetavo“ (Dulgininkai), *žėdnas* „kiekvienas“, *šėnavōjo* „gerbė“, *balšavikas* (Kabeliai) ir pan.

Rytų aukštaičių tarmėse priebalsiai *š, ž*, priešingai, labai minkšti. Baltarusių kalba, kurioje kietinami *š, ž*, čia įtakos neturėjo. Netgi priešingai, minkštieji lietuvių kalbos *š, ž* turėjo įtakos Vilniaus krašto lenkų kalbai, kurioje prieš *i* dažnai tariami minkšti *š, ž*: *falšyvy, koņušy'na* ir pan.⁵ Matyt, didelis artikuliacinis diapazonas tarp kietųjų ir minkštųjų *š, ž* neleidžia jiems suvienodėti.

Nelabai aiškios kilmės kiek pakietinti *š, ž* kai kuriuose kaimuose apie Tauragnus (pastebėta Gaidžių ir Garnių kaimuose): *žšmas, šepet's, šėivà, kōšėi, darži, šėfau, šė.rf.mas, rāšė, bernužėli.s* ir kt. (kietumo laipsnis daug mažesnis, negu priebalsių *l, r, s*).

Rytų aukštaičių uteniškių tarmėje retkarčiais tariami kieti *š, ž* prieš priesagas *-elis, -elė, -esnis, -esnė* (iš pozicijos po *l, r, s*), pvz.: *grāžsni.s* (Imbradas), *gluščsni.s* (Eiveniai), *šašalū.kas* („šašas“ mažybinė forma) (Dusetos), *a.žalėli.s* („ožys“ mažybinė forma), bet tai būna labai retai⁶.

⁵ Žr. H. Turska, O powstaniu polskich obszarów jęz[ykowych] na Wil[enszczyźnie], Wilno, [1940], p. 61, 75 ir kt.

⁶ Yra nemaža žodžių, kurie įvairiose tarmėse tariami su kietais *š, ž*, bet ne dėl kietinimo, o dėl skirtingo šaknies vokalizmo: *šašėlis* (Liutkiškiai), *šašėlš* (Žeimelis, Klovainiai, Linkuva, Derveliai), *šašėlis* (Perloja, Tiltai), *šašėli.s* (Dusetos), plg. žemaičių *šašuoletis* (Alsėdziai, Mosėdis, Ylakiai, Salantai, Rietavas...); *šatōns* (Kriukai), *šatōns* (Skaistgirys); *šaškūs* (Zasliai), *šaškas* (Sezonys), *ššaras* „šešuras“ (Ėriškiai), *ššūras* (Adutiškis); *šarmū.kš'ņš* (Linkuva, Pašvitinys), *šarmū.kšni.s* (Imbradas); *šārnas* (Antazavė); *sužaišl* (pagal *žaidą*) (Spytrėnai, Deltuva, Vidiškiai), *ižaišl* MP 17 b, 27; *āšansl* „aš“ (Palomenė), *žungsnl's < žangsnys* (Kaltanėnai), *ža = binkbtis* Di³ 148, *žābinkbtis* Di³ 76 ir kt. Matyt, tokio pat pobūdžio yra ir *Žaimėnā, Pažōimėni* (Mielagėnų km.), nes *š, ž* šiose vietose nekietinami (plg. E. Grinaveckienė, Nauji dūlkų tarmės tyrinėjimų duomenys, „Literatūra ir kalba“, Vilnius, 1961, p. 605).

Priešingas reiškinys – *e* tarimas vietoj *a* po *š, ž* – irgi būdingas įvairioms tarmėms: *šėldākšnis* „šaltėknis“ (Rūdninkai, Dusmenys); *šėldōkas* „saidokas“ (Dimšiai); *žėlzdū* „žaidza“ (pagal *sužeisti*) (Uliūnai), *pasīžeist* „pasīžaisti“, *žėislas* „žaislas“ (Vertimai), *žėidža* „žaidžia“ (Užledžiai),

Priebalsių *š*, *ž* kietėjimo tikslų laiką ir chronologiją nustatyti nėra įmanoma. Priebalsių *š*, *ž*, *č*, *dž* kietinimas negalėjo prasidėti lietuvių kalbos tarmėse anksčiau kaip XV a., nes pačioje lenkų kalboje šie priebalsiai pradėjo kietėti XV a. ir sukietėjo iki XVI a. vidurio⁷. Negalima paneigti ir baltarusių kalbos įtakos pietų aukštaičių tarmei, o baltarusių kalbos paminkluose šių priebalsių kietinimas pradeda atsispindėti XV a.⁸ Jokie senesni lietuvių kalbos rašto paminklai šio kietinimo neparodo.

Galima tikėtis, kad *š*, *ž* anksčiau pradėjo kietėti prieš *e*, *ė*, negu prieš *į*, *ie* ir užpakalinės eilės balsius, nes prieš *e*, *ė* jie kietinami plačiau ir dėsningiau. Be to, junginiai su *e* lengviau galėjo pradėti kisti, nes analogiškų pakitimų jau buvo, pvz., *le* > *la*. Tačiau ir *š*, *ž* kietėjimas prieš priešakinės, ir prieš užpakalinės eilės balsius buvo vienas bendras procesas.

2. Afrikatų *č*, *dž* kietinimas prieš *e*, *ė*

Priebalsiai *č*, *dž* dėsningai kietinami tame pačiame plote, kur ir *š*, *ž*. Bet pietų aukštaičių tarmėje *č*, *dž* yra labai reti garsai. Jie tariami dažniausiai skoliniuose, prieš vieną kitą lietuvišką priesagą, garsažodžiuose. Kadangi dažniausiai jie vartojami skoliniuose, tai skoliniai yra ir pagrindinis kietųjų *č*, *dž* šaltinis: daugelis žodžių iš kaimyninių slavų kalbų ateina su sukietėjusiais *č*, *dž*.

Balsis *e* po *č*, *dž* > *a*, retai > *ə*, pvz.: *čabatai* (Kabeliai, Azierkai, Čivonys, Latežeris, Šklėriai, Šventežeris), *kačšrga* (Lazūnai, Ratnyčia), *čarpė* (Šklėriai), *gunčalė* „toks drabužis“ (Ašasninkai), *časnākas* (Lazūnai, Kapčiamiestis, Švendubrė, Dubičiai), *čaravi-kai* (Kabeliai, Druskininkai), *čaverbī-kai* (Leipalingis), *čėravī-kai* (Lazūnai), *čatvefgas* (Leipalingis), *pečalė* (Nočia), *papečalė* (Čivonys), *večārė* (Rodūnia), *večaróc* (Čivonys), *móčaka* (Avižieniai).

Balsis *ė* po *č*, *dž* > *ė*, pvz.: *kočėlas* (Ratnyčia, Šklėriai, Švendubrė, Latežeris), *čėšas* (Punkskas, Leipalingis, Pelesa, Kapčiamiestis, Šklėriai), *ratni-čėnas* „Ratnyžėbója (Kaltanėnai, Palomenė, D. Sėlos), *pažėbojo* Rg 92, *žiebók* Lesk. – Brugm. 19 (Vilkyškiai), *ašerėlė* (Nedingė), *ašeromis* ChB Morkaus 9, 24, *ašeroja* TŽ V 589 (Merkinė), *ašerėtės* RD 4; *žėgsėt* (Veliuona), *žiakšiu* Di³ 434, *žiakšeimas* Di³ 434; *žėibas*, *žėibuoī* (Palomenė); *rožeñčius* (D. Sėlos); *želtī's* (Pandėlys), *žėlektī's* (daugelis vilniškių), *želtis* MLLG IV 168 (Zietela), *lažėnk^v* (krosnies dalis, plg. visoje šiaurės Lietuvoje vartojamą *ležānk^v*) (Geidžiūnai); *zelnėrius* ŠIL 46 (Kaukėnai), *zelnėrius* Lesk.-Brugm. 20 (Vilkyškiai), *zelnėriu* Jurkš. Lit. Mārch. 82 (Galbrasčiai), *bežėngstydams* RD 52 ir kt. Toks *e* vietoj *a* tariamas net ten, kur *š*, *ž* kietinami: *žerjā* (Latežeris).

⁷ Žr. S. Rospond, Z badań nad przeszłością polskiego języka literackiego, III, Dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich, „Język polski“, XXXIII, 1953, p. 374; K. Chłędowska, Dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich w niektórych zabytkach staropolskich, ten pat., p. 378; A. Furdal, O przyczynach zmian głosowych w języku polskim, Wrocław, 1964, p. 32.

⁸ Нарысы на гісторыі беларускай мовы. Рэдакцыйная калегія: П. Ф. Глебка, М. Г. Булахаў, М. А. Жыдовіч, Мінск, 1957, p. 81.

čios gyventojas“, *mašni-čėnas* „Mašnyčios gyventojas“ (Latežeris), *čėrkālē* (Kabeliai, Veisiejai), *ščėscis* „laimė“ (Šklėriai, Pelesa), *kočėcis*, *papečė* (Pelesa), *nučė-ravosi* (Punskas), hibr. *pikčėru traukcis* „fotografuotis“, plg. angl. amer. *to take pictures* (Švendubrė) ir kt. Dubičiuose *é* diftongizuojamas: *sujeľčėjejo lašymeľ* „sūrūdijo“.

Bet *č*, *dž* kietinimas nėra toks dėsningas, kaip *š*, *ž* – galima išgirsti juos ir nesukietėjusius: *čėsas* (Lazūnai), *kočėjasi*, *čėsas* (Azierkai), *neščėščėcis*, *čėrāuni-kas* (Dulgininkai), *kočėc*, *čėrėnas* (Čivonys).

Kietinimas *č* ir prieš *-i* < *-ę*: *mūčyr* „tokią kepurę“ (Punskas), *pāpėčyr* (Švendubrė). Priebalsis *dž* tokioje pozicijoje, rodos, nebūna.

Už kietinimo ribos *č*, *dž* kietėja labai retai: *čėpla*, *časnākas* (Čebatoriai). Bet yra nemaža žodžių, ypač garsažodinės kilmės, kuriuose *e* ir *a* kaitaliojasi ne dėl kietinimo: *čārkasas* | *čarkasas* ir *čėrkasas* | *čėrkasas*, *čapsėti* ir *čėpsėti*, *čarskėti* ir *čėrškėti*, *čazėti* ir *čėžėti*, *džarskėti* ir *džėrškėti*, *čāmpė* ir *čėmpė*, *čālnā* ir *čėlnā* ir kt. (žr. LKŽ II).

3. Afrikatų *c*, *dz* kietinimas prieš *e*, *ė*

Vartojamos šios afrikatos prieš *e*, *ė* beveik išimtinai skoliniuose. Afrikatos *č*, *dž* kietinamos toje teritorijoje ir tose pozicijose, kur ir priebalsiai *š*, *ž*, o *c*, *dz* eina su *s*, *z*, bet tokio nuoseklumo nepasiekia. Lengviausia afrikatos *c* kietinimą pasekti žodyje *grūcė*, kurį turi beveik visos rytų ir pietų aukštaičių tarmės. Paprastai įvairių šio žodžio formų galūnės tokios pačios, kaip ir žodžio *pūsė* galūnės:

grūcė, *grūcės*, *grūcai*, *grūcyr*, *grucėi* greta *pūsė*, *pūsės*, *pūsai*, *pūsyr*, *pusėi* (Dubičiai, Lazdijai, Veisiejai, Šventežeris, Liškiava, Punskas, Švendubrė, Leipalingis, Kapčiamiestis, Druskininkai, Ropiškė...) arba *grū.cė*, *grū.cės* (Trečiūnai, Švenčionys);

grū.ca., *grū.ca.s*, *grū.cai*, *grū.cyi* greta *pū.sa.*, *pū.sa.s*, *pū.sai*, *pū.syi*. (Linkmenys, Dusetos, Utena, Kaltanėnai...), *grūca*, *grūca's* (Mielagėnai, Gilūtos);

grū.cə., *grū.cə.s* greta *pū.sə.*, *pū.sə.s* (Spytrėnai, Sudeikiai) ir t. t.

Pietų aukštaičių tarmėje, ten, kur prieš *e*, *ė* minkštai tariami *s*, *z*⁹, neketinami ir *c*, *dz*: *grūcė*, *grūci*: (Kaniava, Dubičiai, Rudnia, Slučajus, Sangrūda, Rodūnia). Tik Zieteloje acc. sing. *grūca*, nors *pūsə*.

⁹ Žr. Ž. Urbanavičiūtė, Priebalsiai *l*, *r*, *s* (??) prieš negalūninius *ė*, *en* lietuvių kalbos tarmėse, „Kalbotyra“, XXI, 1970, p. 78.

Autorė atsiprašo skaitytojus, kad šiame straipsnyje liko korektūrinio pobūdžio netikslumų. 83 p. 21–22 eil. iš viršaus reikia skaityti: Kriaunose, Semeliškėse, Dubičiuose, apie Adutiškį (Puotiškį, Svirkų km. – čia taip pat sakoma *sūėdzi*, *rūėke*).

84 p. 3 eil. iš pačios turi būti ne *kilpālė*, bet *kilpāla.*, o 79 p. 9 eil. iš viršaus turi būti ne *lėku*, o *lėki*.

Kituose žodčiuose *c, dz* kietinimas irgi gana nuoseklus: *cābras* (Daugirdiškės, Dusmenys), *cāberas* (Rimšė, Kuzmitiškė), *cakāvas* (Daugirdiškės, Liškiava), *vedzagā* (Čivonys), *cēglos* „plytos“ (Zietela, Šumskas), *dzēkui* (Sekonys), pavardėje *Cicēnas* (Rimšė, Lazūnai, Kuzmitiškė), *cēfus* (Rimšė, Linkmenys) ir kt. Pastarasis žodis su kietuoju *c* tariamas ir ten, kur *c* šiaip jau nekietinamas (Vidiškiai, Anykščiai, Balninkai).

Tačiau *c, dz* kietinimas nėra toks nuoseklus, kaip *s, z*: *ceberū's* (Miškiniai), *cēberbis* (Leipalingis, Latežeris, Švendubrė, Čivonys), *cēglos* (Azierkai), *dzekavojam* (Šutai) ir kt.

Afrikatų *c, dz* kietinimo prieš *e, é* negalima paaiškinti nieku kitu, kaip tik pritaikymu prie kietųjų priebalsių *s, z*, nes ir kitimo plotas, ir pozicijos visiškai vienodi.

4. Priebalsių kietinimas prieš *i* tipo garsus

A. Pietų aukštaičių tarmės pietinėje dalyje priebalsiai *r, š, ž, č, dž, c, dz* neturi minkštųjų atitikmenų prieš užpakalinės eilės balsius, prieš visus priešakinės eilės balsius šie priebalsiai taip pat visada kieti. Tiek vienu, tiek kitu atveju neabejojama slavų (lenkų ar baltarusių) kalbų įtaka. Apie tai jau rašė T. Buch ir J. Kazlauskas¹⁰.

Nuosekliausiai ir didžiausiam plote sukietinti priebalsiai *r, š, ž, č, dž*, kurie kaimyninėse lenkų ir baltarusių kalbose taip pat gali būti tik kieti (minkštieji priebalsių *ś, ź, ć, dź* koreliatai *ś, ź, ć, dź* artikuliacijos požiūriu gerokai skiriasi nuo kietųjų savo porų, ir, matyt, kaimyninėse lietuvių kalbos tarmėse nebuvo traktuojami kaip minkštieji priebalsių *š, ž, č, dž* atitikmenys).

Priebalsiai *r, š, ž, č, dž* prieš *ī, ie* dėsningai kietinami kiek siauriau, negu *r, š, ž, č, dž* prieš užpakalinės eilės balsius, ir žymiai siauriau, negu prieš *e, é, t. y. į* pietus nuo ribos Punkskas – Lazdijai – Šventežeris – Seirijai – Liškiava – tarp Darželių ir Kabelių – Rudnia – Rodūnia. Gana nuosekliai šie priebalsiai kietinami kai kuriuose kaimuose apie Gervėčius. Kietumo laipsnis iš pietų į šiaurę silpnėja: Liškiavoje, Rudnioje, Seirijuose tas kietinimas gana silpnas; labai silpnas jų kietumas kartais girdimas net apie Zervynas, Žiūrus, Kibyšius. Bet net ir tose šnektose, kur kietumo laipsnis didžiausias (Leipalingis, Druskininkai, Švendubrė), jis neprilygsta rusų kalbos priebalsių *ś, ź* kietumui. Balsiai *ī, ie* po šių priebalsių kiek paužpakalėja, bet paprastai neprilygsta *ы < é* ar *ы < ē*: *sáulьr*, bet *pakauši* (straipsnyje dėl grafinio vaizdumo po visų sukietėjusių priebalsių rašoma *ы, ы*).

Nurodytoje teritorijoje priebalsiai *r, š, ž, č, dž* prieš *ī, ie* kietinami be jokių išimčių visose pozicijose. Čia sakoma: *šyīntas, lašyīnei, žyīno, žyība, žyīnei, pērbrыdo, pryyīnko, rýntas, čyīřška, gryēba, šyēnas, žyemat, padarýsu, žyēdas, mažы, tųry, pakáušьr, pavásaryr, gražы, ašыs, padarыs, parašыs, kařščas* ir t. t.

¹⁰ Žr. T. Buch, min. str. ir J. Kazlauskas min. rec.

Nedėsningo šių priebalsių kietinimo atvejų galima rasti gana toli į rytus, rečiau į šiaurę nuo nurodytos teritorijos (Eišiškės, Šalčininkai, Dieveniškės, Varenavas...):

žbnaū, rwińko, bet *cikrinis*, *tu áudzi* (Eišiškės);

šyłtas, prwrbĩskis, rwińk, trbĩs, daržbunė, lopšbĩn, sągrbiebė, žbiemá, šbėnas, bet *šiltas, širdis, žinda, prikepė, peši, ašis, ri'šė* „rykštė“, *paprašĩ'kit, liežbĩvis* || *lieživis, žbĩvės* || *živės* || *zovė*; dažniau kietinamas *r* po sprogstamųjų priebalsių: *grbĩbas, katrbĩ* (Zietela);

šwĩntas, nerũšbĩn „neliesk“, *rbižo, átrbĩšė, pazdairbĩc, gelažbĩnė, durbĩs, rbĩesc, krwĩ žális, sese-rwĩš*, bet *surĩńko, šĩ'nas* „šienas“, *prikleńčija* „priklaupia“ (Lazūnai);

turbĩm, krbĩstas, žbĩrnei, žbĩno, krbĩto, bet *rišė, grĩ'žo*, acc. sing. *žirgėłw* (Dieveniškės): *rwińko, varbĩ'si, nežbĩno*, bet *žinaū, netũri* (Varenavas) ir t.t.

Ašašnikų šnektose, kurioje painiojami priebalsiai *š, ž* ir *s, z*, svyruoja ir tų priebalsių kietumas: *žbĩno, šwĩntas* ir *žirgas, žirgális, grindáľė*, voc. sing. *žiedele* „žiedeli“. Priebalsiai *s, z* ~ lk. *š, ž* prieš *ĩ, ie*, rodos, visada tariami minkštai, pvz.: *siltai, sasi, sibĩčj, sílkas, asis* (bet *s, z* ~ lk. *š, ž* prieš užpakalinės eilės balsius gali būti ir kieti, žr. žemiau). Priebalsiai *š, ž*, tariami vietoj lk. *s, z*, irgi, rodos, visada būna minkšti prieš *i, ĩ, ie*, pvz.: *pašĩlšėši, pašĩdėjome, viši, sílkė* ir kt.

Priebalsis *z* lietuvių kalbos tarmėse paprastai sudaro paralelę priebalsiui *s*, tai gi ir pietų aukštaičių tarmėje nei prieš *ĩ, ie*, nei prieš užpakalinės eilės balsius paprastai nekietinamas, pvz.: *zi'zė* „krūtis“ (Kabeliai), *ziřžė, ziržáũ* (Gervėčiai, Šlavantai, Savanoriai, Švendubrė, Kapčiamiestis, Šventežeris...). Bet apie Leipalingį, Druskininkus sporadiškai pasakoma *ziřžė*, Zieteloje kartais sakoma *zovė* „žuvis“, Punske *parazbĩtas* ir pan.

Neretai priebalsiai *r, š, ž, č, dź* prieš *ĩ, ie* kietinami ir kitose šnektose, kur dažniau susiduriama su baltarusių ar lenkų kalba. Bet iki dėsningo jų kietinimo už nurodyto ploto ribų niekur neprieita. Dažniau kietinama šnektose, esančiose BTSR teritorijoje ir sulenkėjusiam Vilniaus krašte, pvz. *rwińka, prbĩje.mei, turbĩ, trbĩs, skrbĩ.da, nesnrbĩs* greta *pavásaris, geri* (Breslauja), *mote-rbĩškė, nũronkta, žbĩbina, prbĩrbĩstas, skurbĩnis, žbĩlos* „zylės“ (Šumskas), *šašbĩ, žbnaū* (Giedraičiai), *žbĩedas, žbĩlá* (Inturkė), *šašbĩ, gražbĩ* (Marijampolis), *žbnaĩ, Krbĩstus* (Kėdainiai) ir kt.

Kiek kitoks priebalsių *c, dz* kietinimas pietų aukštaičių tarmėje. Visų pirma šie priebalsiai kietinami kiek mažesnėje teritorijoje, negu *r, š, ž, č, dź*, antra, dalyje šnektų kitaip pakitęs po jų vokalizmas. Painesnis ir šių priebalsių santykis su atitinkamais lenkų ir baltarusių kalbų priebalsiais. Baltarusių kalboje priebalsiai *r, š, ž, č, dź* gali būti tik kieti, o lenkų kalboje priebalsių *ř, ż, ć, dź* minkštieji koreliatai sutapo su kitų fonemų minkštaisiais koreliatais, bet *c, dz* gali būti minkšti ir baltarusių, ir lenkų kalbose, o lenkų kalboje jų minkštumo laipsnis dargi labai žymus. Labai įdomią mintį iškėlė J. Kazlauskas: lenkų kalboje priebalsiai *c, dz* turi minkštuosius koreliatus *ć, dź*, bet tuos pačius minkštuosius koreliatus turi ir priebalsiai *č, dź*, vadinasi, minkštųjų priebalsių yra perpus mažiau, negu kietųjų, ir lietuvių *č, dź* artimesni lenkų *c, dz*, negu *ć, dź*, o tai ir galėjo būti lietuvių kalbos *c, dz* kietėjimo

mo priežastis¹¹. Bet tada reikėtų laukti ir panašaus priebalsių *s*, *z* kietėjimo, nes dabartinės lenkų kalbos priebalsių *c*, *dz*, *č*, *dź* santykis su *ć*, *dź* yra visiškai toks pat, kaip *s*, *z*, *ś*, *ź* santykis su *ś*, *ź*¹². Daugelio nuomone, ir istorinis lenkiškųjų *ś*, *ź* atsiradimas <*s*, *z*' sutapo su *ć*, *dź* atsiradimu iš *ł*, *d*¹³, nors Z. Stieberis mano, kad tam įrodyti trūksta duomenų¹⁴.

Pačiose lietuvių kalbos tarmėse *c*, *dz* minkštumo atžvilgiu sudaro paralelę *s*, *z*, lygiai kaip ir *č*, *dž* sudaro paralelę *ś*, *ź*; *c*, *dz* prieš *e*, *é* kieti tose šnektose, kur kieti *s*, *z* prieš *e*, *é* (pietų aukštaičių, rytų aukštaičių uteniškių ir vilniškių tarmėse); *č*, *dž* visose pozicijose kietėja taip pat ir ten, kur ir *ś*, *ź* (pietų aukštaičių tarmėje ir artimesnėse vakarų aukštaičių šnektose). Tik pietų aukštaičių tarmės pietinėje dalyje *c*, *dz* atsiskyrė nuo *s*, *z* ir sukietėjo prieš *i* tipo garsus ir visus užpakalinės eilės balsius.

Todėl reikia manyti, kad priebalsių *c*, *dz* kietėjimui turėjo reikšmės ne tik lenkų kalbos įtaka. Čia galėjo turėti reikšmės glaudus afrikatų *c*, *dz* ir *č*, *dž* susipynimas pietų aukštaičių tarmėje:

1. Abi šios afrikatų grupės gali kaitaliotis su *t*, *d*, pvz.: *jáuicis* | *jáuicys* : *jautùkas*, *gaidzĩ's* | *gaidzõ's* : *gaidùkas* ir *šalčëinis* : *šáltas*, *bergždžà* : *bërgždžauc* ir pan.

2. Abi poros gali kaitaliotis tarpusavyje (kai viena pora yra po priešdėlio, besibaigiančio *č*, *dž*, o kita — absoliutinėje žodžio pradžioje arba po kitokio priešdėlio). Pvz.: *dzírbo* | *dzóirbo* : *uždžírbo* | *uždžóirbo*, *paciko* | *pacóiko* : *iščiko* | *iščóiko* ir pan. (pavyzdžiai iš dabartinių pietų aukštaičių šnektų). Susidaro nenormali padėtis: vienoje žodžio formoje kietas priebalsis, kitoje to paties žodžio formoje minkštas: *dzírba* — *uždžóirba*. Juos vienodinant, sukietinama *c*, *dz*.

Lenkų kalbos fonologinė sistema, be abejo, irgi turėjo įtakos — jos paneigti neleidžia reiškinio geografija.

Tačiau *c*, *dz* kietinimo pobūdis ne visai toks, kaip *r*, *č*, *dž*, *ś*, *ź* kietinimo. Balsiai *ł*, *ie* po sukietėjusių *r*, *ś*, *ź*, *č*, *dž*, kaip minėta, artėja prie *ł*, *ie*. Po sukietėjusių *c*, *dz* *i*, *ĩ*, *ie* išlaiko priešakinę artikuliaciją, ir tai ryškiausiai pastebima Lenkijos pasienyje (Kapčiamiestis, Veisiejai, Lazdijai). Todėl šių šnektų užrašinėtojai dažnai nežymi priebalsių *c*, *dz* kietumo, nors *r*, *č*, *dž*, *ś*, *ź* kietumas būna dėsningai pažymėtas. Kitose šnektose (Leipalingis, Liškiava, Latežeris, Druskininkai, Švendubrė, Kabeliai, Dubičiai) vokalizmas po sukietėjusių *c*, *dz*, rodos, nesiskiria nuo vokalizmo po sukietėjusių *r*, *ś*, *ź*, *č*, *dž*. Mažesnė ir *c*, *dz* kietinimo teritorija: Šventėžeryje, Seirijuose, Gervėčiuose, Šlavantuose, Darželiuose, Rudnioje, Zervynose,

¹¹ Žr. J. Kazlauskas, min. rec., p. 237–238.

¹² Žr. Zd. Stieber, Über das gegenseitige Verhältnis der heutigen polnischen Phoneme *s*—*ś* und *z*—*ź*, „Die Welt der Slaven“, VI(2), 1961, p. 123–124.

¹³ Žr. A. Furdal, O przyczynach zmian głosowych w języku polskim, Wrocław, 1964, p. 26–27.

¹⁴ Žr. Zd. Stieber, Rozwój fonologiczny języka polskiego, Warszawa, 1962, p. 66.

kur neretai kietinami *č, dž*, beveik nekietinami *c, dz*. Niekada jie nekietinami apie Eišiškes, Šalčininkus.

Šie priebalsiai kietinami prieš *l, ie* universaliai (nors po jų rašoma *ы, ы*, ые*, bet tas *ы, ы** nesutampa su rusų kalbos *ы*). Pvz.: *dzyenà, cbyk, gū'zdzy'c, cbyk'ras, cwy'j* (Druskininkuose *cěj*), *mac'ys, delegãc'ya, cýltas, cýek* (Leipalingis), *cwy'šei cýkr'ymis, cýmantas, scy'klynè* (Kabeliai), *kindz'ys* „skilandis“, *dz'rgo, dzydzulè, c'li, c'ik, pac'ì, marc'ì* (Latežeris), *scy'psãna, ac'ym'ešai¹⁵, sc'ýklas, cwy'las* (Punkskas), *dz'ygelis, šap'ec'is, cwy'j* (Švendubrė) ir kt.

Atskirų žodžių su kietaisiais *c, dz* prieš *l* galima rasti ir kitose šnektose, pvz.: *cycà* „krūtis“ (Pelesa), *šaudz'yklès* (Dieveniškės), *cýthõnas* (Zietela) ir kt.

Jei prieš *š, ž, c, dz + l, ie* yra *l*, jis lieka nesukietėjęs: *jil'cys, pãl'cys, pil'c* (Leipalingis), *mãl'žy, šal'cymis* || *šal'cymis* (Švendubrė), *š'ýldzy'c* (Dubičiai) ir kt.

B. Pietų aukštaičiai ir didelė dalis rytų aukštaičių vilniškių tarmių (kaip ir kaimyninės baltarusių ir lenkų kalbos) prieš *i* tipo garsus neturi priebalsių *t, d*. Naujai atėjusiuose žodžiuose lenkai ir baltarusiai junginius *ti, di* pakeičia *ty, dy* (lenkų kalba, tiesa, turi vieną kitą inovaciją su *ti*: *partija, dialektika*). Panašiai daroma ir minėtose lietuvių kalbos tarmėse. Pradžią tokiam *t, d* kietinimui, žinoma, galėjo padaryti iš kaimynų slavų paskolinti žodžiai su kietais *t, d*: *d'šiflus* (Liškiava, Latežeris, Ropiškė), plg. balt. *дышалы*, le. *dyszal*; *dylè* (Kapčiamiestis), plg. balt. *дыля*, le. *dyl*; *band'ytas, tarpat'ynas* „terpentinas“ (Adučiškis), balt. *бандыт, тарпатына, дывонаі* (Lazūnai), *d'ynonas* (Kapčiamiestis), plg. le. *dywan*, balt. *дыван* ir kt. Panašiai kietinamas *t, d* naujuose, o kartais ir senuose lietuviškuose žodžiuose: *dy'ngò* (Leipalingis), *d'inda* „žmogus ilgomis kojomis“ (Adučiškis), *šalt'ýšus, Jud'ickas* (Punkskas) ir kt. Plg. dar *dykalõnas* (Sekonys), *bõnd'ýšus* „toks kirvis“ (Latežeris) ir kt.

C. Dalyje šnektų kietinamas priebalsis *l* žodžiuose *lindo, lįsti, lįsk*. Rytinėse tarmėse, kur junginys *len > lyn* (*lenta > lymta*), toks kietinimas gali atsirasti dėl junginio *lyn* iš esamojo laiko apibendrinimo visoms formoms. Taip galima paaiškinti *l'ysk, l'yn'do* Dieveniškių, Lazūnų, Gervėčių, Čiobiškio šnektose. Pasitaiko *l* kietinimo atvejų prieš *in* ir kituose žodžiuose: *prisl'yn'kis* „prislinkęs“ (Maišiagalai), *pal'yn'kis* „palinkęs“ (Markutiškiai – prie Upninkų).

Tačiau panašus *l* kietinimas būdingas ir pakraštiniams pietų aukštaičių šnektoms: greta *lantà, la'ngvas* sakoma *l'ysk, l'yn'do* (Dubičiai, Varenavas, Čebatoriai, Pelesa, Rodūnia, apie Varėną – Druckūnų km. ir kt.). Kadangi čia *l* kietinamas tik žodžio *lįsti* formose, tai galima manyti, kad kietas *l* čia atėjo iš kitų šio žodžio formų, pvz., *landa*.

¹⁵ *c < t + s* kietinama žymiai rečiau, negu *c < t*: *c'ik*, bet *ac'inešè* (Druskininkai).

Kietas *l* prieš *n* neretai rašomas ir senuosiuose raštuose. Dažniausiai jis sutinkamas rytų aukštaičių tarme rašytuose paminkluose, ypač Sirvylo žodyne. Pvz.: *lindine* Di³ 85, *lynkteriu* Di³ 104, *lynksmas* Di³ 135, *lynkstus* „linkstas“ Di³ 67, *lynkfminuosi* Di³ 35, *Aplynkibi* Di³ 261, *Nulynkfminu* Di³ 391, *prilynkstu* Di³ 190, *Paflinkimas* Di³ 323, *Aplynka* Di³ 262, *linkfminu* PS I 175, 18, *lynkfstowiu* PS I 28, *flinkis* EPL 124, 10.

Žymiai rečiau, bet pasitaiko tokių užrašymų ir vakarų aukštaičių tarme rašytuose raštuose: *jblindę* MP 337 a, 24, *pafiflinkiek* MP 335 b, 27, *linx = mibę* DK 157, 15–16, *palinx = minimo* DK 159, 6–7, *neweyfinga* SE 274, 8, *lin = guoia* KN 237, 5–6, *linkfmbey* KN 131, 10. Pastarieji užrašymai vakarų aukštaičių tarme rašytuose raštuose laikytini korektūros ar spausdinimo klaidomis – kitaip jų neįmanoma paaiškinti. Visų šia tarme rašiusių autorių raštuose jie gana reti, paprastai būna užrašymų su minkštu *l*. Korektūros klaida laikytinas ir užrašymas *bernelis* MP III 35 a, 6.

D. Nors skolinių fonetika paprastai pritaikoma prie tarmės fonetikos, turime skolinių, atėjusių į lietuvių kalbą su kietaisiais priebalsiais, kurie šiaip tarmėje prieš *l*, *ie* visada būna minkšti. Pvz.: *nigđby* (Druskininkai, Sekonys, Dusmenys), *nigđbių* (Palomenė), *ni.gđby* „niekada“ (Šeduva), *zámýslyas* „sumanymas“ (Apsas), *chalbims* „neteisėtas, suktas uždarbis“, *vőkups* „išpirka“ (Šeduva), *lysa* „lapė“, *aspadbėnė* „šeimininkė“, *zapatsilka* „dalgio pleištas“, *cýrkas, cýhōnas* (Zietela), *gaspadyml* „šeimininkė“ (Rodūnia), *pylū* „dulkėmis“ (Adučiškis), *večəynkālė* „vakarienė“ (Lazūnai), *parazýtas, sýtuācýja* (Punskas), *ryžýkas* „rudmėsė“ (Baltamiškis), *mų.zýka* (Trečiūnai), *barýlkā* „alaus bačka“ (D. Sėlos), *ažmysljiō* „sumanė“ ArT 31, *motýlka* „drugelis“ ArT 36, *ty.sātšī* ArT 33, *pylū* „dulkes“ ArT 34 (Lazūnai), *muzýkoitēlis* ArT 11, *ty.slija* „māno“ ArT 12, *vygađu* „patogumą“ ArT 15, *ni.gđby* „niekada“ ArT 15 (Gervėčiai), *butyl'kos* „butelio“ ArT 22 (Dieveniškės), instr. sing. *kapytu* „kanopa“ ArT 50 (Zietela), *sýtēsñis* „sotesnis“, *týšēčis* „tūkstantis“ NTS XVIII 178 (Zasečiai), *ližbās* „slides“ LM I 44 (Anykščių p.), *liškás* „nepora, liekas“ (Lazūnai), *žaystas tyžkomis* Di³ 15, *dšña* (Čiorna Padina) ir kt.

E. Kietųjų priebalsių prieš *l* būna ištičkuose, garsažodžiuose, pvz.: *blýnkč, plýmč, buldýnkč* (Dusmenys), *krabý krabý iše.me. lúngu.* (Suginčiai), *strýkī* (Kulva, Gelvonai), *brýk* (varant katę) (Punskas), *apsýk* (Siesikai), *psýk* (katės varymas) (Vidiškiai), *prýkī* (Blyniškių km. – prie Dusetų).

F. Nemotyvuotas priebalsių kietinimas dažniau būna ne žodžio pradžioje. Pvz.: *prastarýč* „prasitarti“ (Šutai), *saulel'byđis* (Panemunėlis), *gáilysta* (Arnionys), *Šalčn'kas* (Šalčininkai), *parýňko* (Ropiškė), *lelyžlė* (Pelesa), *vyši* (Ašašninkai), *tatabýlis* „automobilis“, *zyrzč, zygalājus* ~ žigalojus „karkvabalis“, *galýsasalān* „galan kaimo“ (Adučiškis), *Zš.gma* (Gelvonai), *žvairždos* „žvirgždžas“, *gerýba* „turtas“ (Zietelė), *žuklijelus* VChr 230 (Šventežeris) ir kt. Mažiau tokio kietinimo pastebėta prieš galūnes: *sandal'rs* (Lakaja), *esbi* (Sekonys), *malbi* „mali“ (Linkmenys), *ariel'rs* „erelis“ (Čebatoriai), *ap'itumsýs* (Adučiškis) ir kt. Daugiausia tokio kietinimo atvejų rasta ryčiausiose ir piečiausiose šnektose, kurios turi dau-

giau kontaktų su slavų kalbomis ir kuriose yra daugiau kietų priebalsių prieš priešakinės eilės balsius, negu kitose tarmėse.

Zietelos šnekoje kieti priebalsiai prieš deminutyvinę priesagą *-yka*: *skily¹ komi* ArT 45, *avika*.

5. Priebalsių kietinimas prieš užpakalinės eilės balsius

Pietų aukštaičių tarmės pietinėje dalyje panaikintas kai kurių priebalsių ne tik pozicinis, bet ir fonologinis minkštumas. Priebalsiai *r, š, ž, č, dž* iškrinta iš kietumo-minkštumo koreliacijos, nes jie gali būti tik kieti.

Lietuvių kalbos tarmėms nebūdinga naikinti funkcinių priebalsių minkštumą. Toks reiškinys pastebimas tik tose tarmėse, kur jaučiama kitų kalbų įtaka. Taip dėl vokiečių kalbos įtakos priebalsiai buvo kietinami Prūsų Lietuvos tarmėse. Priebalsių kietinimo pietų aukštaičių tarmėje, kaip teisingai pažymėjo T. Buch¹⁶, negalima nagrinėti atskirai nuo kaimyninių slavų kalbų priebalsių kietinimo, nes priebalsius *r, š, ž, č, dž* kietina lenkai ir baltarusiai, o priebalsių *c, dz* kietinimo irgi negalima atskirti nuo šio proceso.

Prieš užpakalinės eilės balsius šie priebalsiai kietinami trupučiuką plačiau, negu prieš *i* tipo balsius. Kaip ir prieš *i, ie, prieš ė, o, ū, uo* plačiau kietinami *r, č, dž, š, ž, siauriau c, dz*.

Priebalsiai *r, š, ž* prieš užpakalinės eilės balsius kietinami į pietus nuo ribos Sa-laperaugis (Liubavas?) – Sangrūda – Kaniava – Rodūnia¹⁷. Čia sakoma: *gráuna, gróvau, grūna, arù, ára, padarau, geraù, súros, šáudas, važuoja, žúro, prašau, aršau, mažau, gražù, šlaùža, gražai, žóvauja, lopšù* ir t. t. Pakraščiais (Merkinė, Zervynos, Žiūrai) nemaža svyravimų.

Priebalsiai *č, dž* kietinami toje pačioje teritorijoje, bet jie vartojami žymiai rečiau. Kietieji priebalsiai *č, dž* tariami šiais atvejais:

1. Junginiuose *šč, ždž*: *tùščas, viřkščos, bergždžà, išdžūs*;
2. Garsažodinės kilmės žodžiuose: *čukšėjo, ču[pa, čáudėc, čúrkšč*.
3. Skoliniuose ir iš literatūrinės kalbos ar kitų tarmių atėjusiuose žodžiuose, skolinuose priesagoje: *páčūs, niēmėūs* „vokietis“, *si'ložūs*, čia priklauso ir *močūtė, pačūtė, ču[pa*.
4. Vietovardžiuose ir asmenvardžiuose: *Dubičiai, Mašni-ča, Janulávi-čius*¹⁸.

¹⁶ T. Buch, Mundartliche Entpalatalisierungerscheinungen im Litauischen, „Acta Baltico-Slavica“, III, 1966, p. 35–36.

¹⁷ Apytikrę šių priebalsių kietinimo teritoriją yra nurodžiusi J. Kardelytė, tik ji neteisingai teigia, kad kietinamas ir *s < sj*. Žr. J. Kardelytė, Linkmenų tarmės fonetika, „Kalbotyra“, II, 1960, p. 24.

¹⁸ Priebalsiai *č, dž* tariami ir dėl tolimosios asimiliacijos, bet nerasta pavyzdžių, kur tokie *č, dž* citų prieš užpakalinės eilės balsius. Paprastai nurodoma, kad tokie *č, dž* tariami dėl regresyvinės asimiliacijos (*čirštas, džiržas*), bet žodyje *šalčėimis* (Švendubrė), *šalčėinis* (Darželiai) asimiliacija progresyvinė.

Nedzūkuojantieji pietų aukštaičiai (Sangrūda, Navininkai) ir artimesnės vakarų aukštaičių šnektos (Salaperaugis, Zietela) afrikatas *č*, *dž* vartoja žymiai dažniau ir jas taip pat kietina: *džauk*, *mačču*, *jáučo*, *gaidžai*, *čà*, *svecám* (Sangrūda), *mačča*, *gaidžai* (Salaperaugis), *džóvė*, *mindžot*, *gaidžo*, *žódžu*, *váiščot*, *mėdžas*, *mergūčos*, *dančius*, bet ir *džóvė*, *čà*, *kùlčap* „muščiau“, *jáučo*, *saldžeī*, *kuččas*, *pāčei*, *maččei*, *veččasi* (Zietela).

Už dėsningo kietinimo ribų priebalsiai *č*, *dž* kietinami labai retai: *džauksmas* (Apsas). Priebalsiai *r*, *š*, *ž* kietinami už nurodytos ribos žymiai dažniau. Pvz.: *āra*, *gaspadoravaū*, *turū*, *grūšmas*, *siarau*, *važuoja*, bet *gefoū*, *gefaūšas*, *kepūfu* (Eišiškės); *važuoja*, *večāros* „vakarienės“, bet *dafaū*, *gefaūšas*, *gražeī*, *išnešota* (Vėžionys); *važuoja*, *šaudai*, *graziāi*, *āra*, *grūvo*, bet *nuvažāu*, *važiuoja*, *tuřū*, *gefaū*, *geřū* (Šalčininkai); *girā*, *prisivirau*, *vi'raūša*, *šaurūs*, *nešoja*, *žurė*, *gražū*, *grāžos*, *grāuža*, *bužai*, bet *dū'fau*, *gefau*, *parsinešau*, *pāsmušau* (Pelesa); *karāvom*, *turū*, *apgrōvi*, *skiras*, *grūvo*, *šaudai*, *važāvo*, *važuoja*, *nešoja*, *rasizōc*, bet *ařū*, *gřūvo*, *gefaū*, *žurēc*, *pāsmušau* (Dieveniškės); *neturū*, *nešuojas*, *važāu*, *važuoc*, *važū'ja*, bet *kuřū*, *mařas*, *gaspadōfus*, *aršau* (Varėnavas).

Zietelos, Lazūnų šnektose *r*, *š*, *ž* kietinami gana dėsningai, nors irgi pasakoma *šereī*, *šaudai*, *gražū*, *ažā* (Zietela), *gřūvo*, *gefaū*, *kri'žus* (Lazūnai).

Tarpą tarp Šalčininkų, Eišiškių, Dieveniškių sąlygiškai galima įjungti į kietinimo zoną. Atskirais atvejais priebalsiai *š*, *ž* kietinami net gana toli už kietinimo ribų. Paprastai tai pasitaiko šnektose, kur žmonės dažnai vartoja lenkų ar baltarusių kalbą. Pvz.: *pōteru* „gera“, *lšvirau*, *keturū*, *dū.kterai*, *řrū'bas* (Breslauja), *šūnāzie*, *nugřuvo*, *graūšmas*, *važāvo* (Šumskas), *žurū* (Daugirdiškės), *keturolikis*, *gražū* „viežū“, *āra*, *nuvažāvis*, *gražū* „gražiu“ (Ropiškė), *lžgera*, *grū'k*, *geraū*, *parvažāva* (Nemenčinė), *važuoja*, *važāvo* (Valkininkai), *šāudas* (Ismonys), *gaspadōrum*, *šāra* (Apsas), *važuoja*, *gražūs* „gražius“ (Marijampolis), *parašū.tas* (Antazavė), *šāudas*, *važū* (Rūdininkai).

Priebalsius *s*, *z* prieš užpakalinės eilės balsius pietų aukštaičiai taria minkštai, tačiau tose šnektose, kur jie tariami vietoj *š*, *ž*, gali būti ir sukietinti. Pvz.: *saudai*, *važuoja*, *zurėjome*, *rėžau*, *graziāi*, *mėža*, *sasūosa* „šešiese“, *lōpso* (Ašašninkai), *važāvo*, *zurō* (Musteika). Tikrieji *s*, *z* niekada nekietinami: *šūvo*, *mūšu*, *pūšu*, *klāušau*, *pataišau* (Ašašninkai). Rodos, niekada nekietinami ir priebalsiai *š*, *ž*, tariami vietoj *s*, *z*, pvz.: *šaňdušu*, ~ seniausių, *baiřū*, *přiti'sau* (Ašašninkai).

Priebalsiai *c*, *dz* kietinami maždaug tame pačiame plote, išskyrus rytinį pakrašį (Kaniava, Rudnia, Dubičiai, Pelesa, Rodūnia, Nočia), kuriame jie lieka minkšti. Skiriasi ir nedzūkuojančios šnektos, kurioms *c*, *dz* iš viso nebūdingi.

Afrikatų *c*, *dz* kietinimas nėra vienodas visame plote. Pačiame Lenkijos pasienyje (Rudamina, Lazdijai, Miškiniai, Veisiejai, Kapčiamiestis) priebalsiai *c*, *dz* sukietėjo, bet vokalizmas po jų išlaikė priešakinę artikuliaciją. Čia tariama: *dzōvau*, *čā*, *džūc*, *džūgauc*, *džāuc*, *mačču*, *gaidžó*, *jáučo*, *žódžu*, *pācāi*, *svecām* ir pan. Dėl šios priežasties daugelis užrašinėtojų ir patys tarmės atstovai priebalsius *c*, *dz* tokioje pozicijoje laiko minkštais. Net kai kuriuose gimtųjų tarmių aprašuose (Kapčiamiesčio, Veisiejų) priebalsiai *c*, *dz* prieš *ā*, *o*, *ū*, *uo* rašomi su minkštumu ženklų.

Einant į rytus, priešakinė vokalizmo artikuliacija pereina į užpakalinę, ir, pvz., apie Kabelius skirtumo tarp *čā, co, cū* ir *čā, čo, cū* jau nebėra: *cūkrus, pacū ~ pačiu*.

Apie Rudaminą, kartais ir apie Kapčiamiestį, Lazdijus tokia pat priešakinė vokalizmo artikuliacija išlaikoma ir po priebalsių *č, dž*: *pāčūs, pečūkas, išdžūs* (Rudamina), *špokinī-čū* (Kapčiamiestis), *iščūlpē* (Lazdijai). Kitose šnektose vokalizmas po *č, dž* toks pat, kaip ir po *š, ž*: *bařščai, pečūkas, vāikščoja, vāldžai, kūpčūs, āčū, tūščas, pačūpo, išdžūs, niēmčai, bergždžā, viřkščos, minkščaū, čūlpa, kunigāikščai, krōkščā, čāudėjo* (įv. t.) ir kt. Skoliniuose retkarčiais tariamas minkštasis *č*: *pāčūs* (Kibyšiai), *baznī-čon* (Azierkai), *Mařčūs, Mařčaus* (Darželiai), *pūščon, pūš-čū* (Dulgininkai).

Afrikatos *c, dz* už kietinimo ribos kietinamos retai: *krāca, izdžuvo* (Dieveniškės), *sudžū.vus* (Nemenčinė), *tracā, canai* (Šiaulių km.).

Priebalsis *l* prieš sukietėjusius priebalsius *š, ž, šč, c, dz, č, dž* lieka minkštas: *vāldžai* (Čivonys), *vāřščaus* (Miškiniai), *vāldžā* (Kabeliai), *vāldzū, pālcū, jīlcū* (Leipalingis), *šaľco* (Lazdijai), *māľžamos* (Kapčiamiestis), *māľža* (Zietela, Veisiejai), *šaľcū* (Dulgininkai) ir kt.

Kadangi funkcinis priebalsių minkštumas didžiausią vaidmenį vaidina morfemų sandūroje (dažniausiai kamieno ir galūnės sandūroje), tai dėl priebalsių kietėjimo suvienodėja labai daug buvusių skirtingų morfologinių formų:

1. *ā*-kamienių veiksmazodžių, turinčių bendratis priesagą *-y-ti*, esamojo laiko I asmuo ir tų pačių veiksmazodžių būtojo kartinio laiko I asmuo: *šaraū > dařaiū > daraū, rašaū > rašaū > rašaū, daužaū > daužaū > daužaū*.

2. *u*-kamienių būdvardžių instr. sing. ir tų pačių būdvardžių bevardė giminė: *gražū > gražū > gražū, panašū > panašū > panašū, gudrū > gudrū > gudrū* (tiesa, atskirose šnektose šio sutapimo galimybė maža, nes instr. sing. yra *gudrum, gražum, salduim*).

3. *u*-kamienių būdvardžių nom. sing. ir tų pačių būdvardžių acc. pl.: *gražūs > gražūs > gražūs, panašūs > panašūs, gudrūs > gudrūs > gudrūs*.

4. *o-* ir *e*-kamienių daiktavardžių gen. pl.: *vařšū > vařšū > vařšū*.

5. Įvairūs kiti atvejai: *gerū > geřū > gerū; gāra > gāra > gāra, lāuzūs > lāuzūs > lāuzūs*. Dėl priebalsio kietėjimo šaknyje opozicija išnyksta be galo retai: *šāudo > šāudo > šāudo*.

1605 m. katekizme priebalsių *r, š, ž* minkštumas prieš užpakalinės eilės balsius noretai nėžymimas. Pvz.: gen. sing. *biauru* 69, 14, *skirafi* 61, 7, *ařufiwera* 17, 8, *Poteraus, poteruy* 39, 12, *gie=rāufias* 39, 5–6, *Póterus* 37, 9, *Póteraus* 36, 12, *Poteru* 36, 14, *Miřos* 65, 9, *Miřa* 82, 2, *duřa* 18, 16, *Duřu* 20, 12, *Duřa* 28, 6, *Duřu* 28, 8, *ik bamet* 74, 18, *kriřaūs* 13, 7, *kryřaūs* 93, 11; 93, 14, *kryřous* 25, 5 ir kt. Bet tokie parašymai nėra dėsningi, plg. *biaurios* 34, 8, *Skiria* 76, 2, *skiria* 76, 21, *giērio* 72, 4, *Miřios* 82, 10, *Miřios* 73, 7, *grāřios* 34, 7, *krřiaūs* „kryžiaus“ 26, 18. A. Briuknerio nuomone, katekizme atsispindi priebalsio *r* kietinimas¹⁹. Jei katekizmo

¹⁹ Žr. A. Brückner, *Lituania, AfstPh, XIII, 1891, p. 312*.

vertėjas iš tikrųjų kilęs iš Vilniaus, Maišiagalos, Nemenčinės ar Pabradės apylinkių²⁰, tai šios apylinkės galėtų sudaryti natūralų pietinių tarmių, kietinančių *r, š, ž, t*, sinių. Bet kadangi šiuo metu lietuviška tarmė šiose apylinkėse beveik išnykusi, sunku ką tikresnio pasakyti.

Įvairiose lietuvių kalbos tarmėse galima rasti nemaža žodžių ir atskirų morfologinių formų, besiskiriančių jotiniu priebalsio minkštumu. Didelė tokių žodžių dalis suregistruota Z. Zinkevičiaus „Lietuvių dialektologijoje“, p. 153–156. Be ten nurodytųjų, pastebėti dar šie atvejai (daugiausia jų vakarinėse ir pietinėse tarmėse):

Minkštas priebalsis, kur literatūrinėje kalboje ar kt. tarmėse kietas: *břáuninks* (Vertimai), *břáuninks* (Pikeliai, Tirkšliai), *křáus* „kraujas“ (Sablauskiai), *křovđuninks* „kraujažolė“ (Tryškiai), *lgřú'da*, *nudřóže* (Bridai), *dřóšk* (Beinoraičiai), *gřú'dai* (Stragutė, Eičiai), *skřodimas* (Baltkojai), *střáusas* (Vertimai), *křósnis*, *břomà* (Daugirdiškės), *přú'das* (Eičiai), *střú'nas* „stygos“ (Kubiliai), *střú'na* (Vidiškiai), *přú'sėlei* (Pagėgiai), *skřaū'dus* „sraunus“ (Antašava), plg. *skraū'dus* (Bridai), *křú'gu* „ratu“ (Antašava), *dřožužiet's* „dryžas“ (Plungė), *voveřú'skřos* (Smilgiai), *šú'ls* „suolas“ (Kušleikiai), *čú.krus* (Vabalninkas), *žalumí'nti*. (Vidiškiai), *daiřiuoř* (Kirbaidžiai), *sauřútė* (Tiltai), *křiú'ba* KWb 204, *nutřiđuke* MLLG IV 322 (Vizbarynai), *užiút* ŠIL 332, *kariūnawořent* Jurkš. Lit. Mārch. 82 (Galbrasčiai), *křiunkdamí* (apie varnus) Jurkš. Lit. Mārch. 101 (Galbrasčiai), *Triumps* Jurkš. Lit. Mārch. 120 (t. p.) šioje šnekoje gali turėti *ř* pagal *striūks*; gen. sing. *szíobles* Jurkš. Lit. Mārch. 136 (Galbrasčiai), *Břol'tai* Kaip sen. Lėt. gyv. 8 (Stalupėnai), *Břoliau* ŠIL 126 (Kursiai), *procevoja* MLLG IV 457 (Malavėnai), *ciú'dai* LT IV (2) 295 (Latakiškė), *šešiu'ras* (t. p., p. 307), *kiľúometrus* (Vidiškiai, Antašava) ir kt.

Kietas priebalsis vietoj lk. ar kitų tarmių minkšto: *sřorbieles* (Gudaliai, Gadūnavas), *gřú'n* (Raudėnai), *vakarenáujam* (Gataučiai), *Šuųl'~Šiauliai* (Vidiškiai), *pražóda* ~ pražiodo (Žeimėjis), *žluge* (Šlapgirė), *kepalú'sas* (Bridai, Meškuičiai), *truškėti* K. Būga RR I 489 (Kvėdarna), *Ei-rógala* (Pelutava)²¹, *súbiuojancas* (Seinai) ir kt.²²

Sutrumpinimai

AfsIph	– Archiv für slavische Philologie, I–XLII, Berlin, 1876–1929.
ArT	– Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen von P. Arumaa, Dorpat, 1931.
ChB	– Biblia litewska Chylińskiego, Nowy Testament, t. II. Text wydali Czesław Kudzinowski – Jan Otrębski..., Poznań, 1958.
Di ³	– Dictionarum trium linguarum... Constantino Szyrwid... Wilnae (skaitmuo rodo leidimo numerį).
DK	– Katchehismas arba mokslas kiekvienam krikščionii priwalvs... Izgulditas... per kuniga Mikaloju Dausza Wilniuiė... 1595.
EPL	– Ewangelie polskie y litewskie... Wilnae 1674.

²⁰ Žr. Z. Zinkevičius, Apie 1605 m. katekizmo tarmę, „Baltistica“, IV(1), 1968, p. 113.

²¹ Gal ir teisus J. Otrębskis, manydamas, kad *i* šiame žodyje atsiradęs dėl palatalizacijos perkėlimo (J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, I, p. 243). Tokių reiškinį pasitaiko makedonietų kalbos tarmėse: *коини* < *кои'и*. Žr. Блаже Конески, Историја на македонскиот јазик, Скопје и Белград, 1965, p. 56–57.

²² Čia nenagrinėjamas priebalsių *b, p, m, v* ir *d, t, n* kietinimas.

- Jurks. Lit. Märch. — Litauische Märchen und Erzählungen... von C. Jurkschat, Heidelberg, 1898.
- Kaip sen. Lēt. gyv. — Kaip senėji Lėtuvininkai gyveno. Aufzeichnungen... von Carl Cappel-ler, Heidelberg, 1904.
- K. Būga, RR — K. Būga, Rinktiniai raštai, I—III, Vilnius, 1958—1961.
- KN — Kniga nobaznistes krikščioniskos... Kiedaynise... 1653.
- KWb — Litauisch-deutsches Wörterbuch von Friedrich Kurschat, Halle, 1883.
- Lesk.—Brugm. — Litauische Volkslieder und Märchen... Gesammelt von A. Leskien und K. Brugmann, Strassburg, 1882.
- LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas, I—VII, Vilnius, Kaunas, 1941—1966.
- LM — Litauische Mundarten, gesammelt von A. Baranowski, bearbeitet von Dr. F. Specht, I—II, Leipzig, 1920—1922.
- LT — Lietuvių tauta, I—V, Vilnius, 1907—1936.
- MAD — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, Serija A, Vilnius, 1955 ir t.
- MLLG — Mitteilungen der litauischen litterarischen Gesellschaft, I—VI, Heidel-berg, 1883—1912.
- MP — Postilla Lietuwiszka... Wilnivy per Jokubą Morkuną... 1600.
- NTS — Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, Oslo, 1928 ir t.
- PS — Pvnkty Kazań... Konstantego Szyrwida... W Wilnie... MDCXXIX.
- RD — L. Rėza, Lietuvių liaudies dainos, I, Vilnius, 1958.
- Rg — Rudens gėrybės (iš leidinio: S. Schleicher, Litauische D ichtungen), Pe-tersburg, 1865.
- SE — Summa aba trumpas iszguldimas ewangeliv... Kiedaynise... 1653.
- ŠIL — A. Schleicher, Litauisches Lesebuch und Glossar, Prag, 1857.
- TŽ — Tauta ir žodis, I—VII, Kaunas, 1923—1931.
- VChr — Э. Вольтер, Литовская хрестоматия, Санктпетербург, 1903.

ДЕПАЛАТАЛИЗАЦИЯ СОГЛАСНЫХ В ДИАЛЕКТАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В южной части южноаукштайтского диалекта согласные *r*, *š*, *ž*, *č*, *dž* выпадают из кор-реляции твердых и мягких согласных, так как они подвергались полной депалатализации во всех позициях. Обычно полагается, что депалатализация согласных *r*′, *š*′, *č*′, *dž*′ является следствием влияния польского языка, и этот взгляд следует считать обоснованным. В польском языке процесс отвердения этих согласных начался в XV в., поэтому и в литовском языке депалатализация их не могла начаться раньше чем в XV в.

Согласные *c*, *dz* на той же территории являются непарными согласными, так как *c*′, *dz*′ также подвергались полной депалатализации. Депалатализацию этих согласных трудно объ-яснить влиянием польского языка, потому что в польском языке существуют и мягкие *č*, *dž*. На наш взгляд, важную роль в процессе депалатализации *c*′, *dz*′ сыграла тесная связь между *č*, *dž* и *c*, *dz*: они чередуются между собой (*dzirbo* „работал“: *uždžirbo* „заработал“); обе группы чередуются с *t*, *d* (*jaūcis* „бык“: *jaūtukas* „бычок“, *bergždžà* „яловая“ *bergždauc* „яло-вень“). Поэтому группы *č*, *dž* и *c*, *dz* могли быть унифицированы.

В статье дается обзор и других, менее распространенных, случаев депалатализации со-гласных (в заимствованиях, междометиях и т. п.).